

РАННАТА ПЕЧАТНА КИРИЛИЦА: ГРАФИЧЕН ОПИТ И КУЛТУРНИ ФУНКЦИИ

Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН

Резюме. Статията е посветена на един аспект от вековния живот на кириллицата – използването ѝ като основа за славянското книгоиздаване с кирилски шрифт в неговия начален период от края на XV и през целия XVI в. Основната цел е да се илюстрират някои особености в буквения инвентар и да се очертаят културноисторическите функции на ранната печатна кирилица, първата и най-важната от които е съхранението и възпроизвеждането на верско-религиозната и духовната идентичност. Съпътстващи, но немаловажни други нейни функции са още създаването на културни общности, интеграционните процеси на българското и славянското писмено наследство в Европа, познавателната, нравоучителната, занимателната и др. Изложението е подчинено на стремежа да се илюстрира исторически връзката между азбука и идентичност, която следва да се осъзнава като ценностна, особено в годината на Българското председателство на Европейския съюз.

Keywords: Cyrillic alphabet; early Slavonic printing; the first Bulgarian printer Yacov Kraykov

Един от културните символи на Българското председателство на Европейския съюз през 2018 г. стана кириллицата. Нашата официална азбука е не само висша духовна ценност и белег на националната ни идентичност, но закономерно още през 2007 г. получи признанието за трета официална графична система на Европейския съюз именно поради българското членство в него. Още от появата си кириллицата е елемент на християнската духовна парадигма като всяко писмо през Средновековието, възплътило божествения промисъл; тя е материалната основа за развитието на старобългарския книжовен език, довел до книжовния разцвет на Златния век при цар Симеон (893 – 927); тя е силен и дълготраен във времето компонент на ключовата триада *азбука – език – книжнина* до степен, че и в началото на XXI век формира идентичност.

Нека сега се пренесем в края на XV и през целия XVI в., когато кириллицата активно се включва в така наречената „Гутенбергова“ революция. Изобретя-

ването на книгопечатането с подвижни букви и неговият инструмент – печатната преса на Йоханес Гутенберг, са информационна революция за своето време, сравнима с интернет революцията на съвременното информационно общество. В стара континентална Европа, на границата между Средновековието и Ренесанса, се налага нов културно-информационен модел, чиято основна характеристика е „масовото търсене на множество екземпляри с абсолютно идентичен текст“ (Lyublinskiy, 1959: 37; 1968: 159). Появяват се понятията *тираж*, *шрифт*, които заменят единичността на ръкописа и индивидуалния почерк на преписвача. Така започва дългият исторически преход от ръкописната към печатната книга.

Първите печатни книги с кирилска графика за православното население от южнославянския ареал се появяват последователно в столицата на Полското кралство Краков (1491) и в Цетине, столицата на Черногорското княжество Зета непосредствено преди падането му под османска власт (1494 – 1496). През XVI в. книгопечатането на кирилица се пренася във Венецианската република, във Влахия и редица манастирски печатни ателиета на Балканите. Тези първи печатни книги се наричат *инкунабули*, от латински ‘in cunabula’, т.е. книгите от „люлката“ на книгопечатането, формално до 1501 г., и *палеотипи* ‘стари печатни книги’, формално до 1600 г. Във Венеция – столица на европейското книгоиздаване от епохата на Ренесанса и „град на книгите“, са издадени най-много книги на кирилица, които бързо се разпространяват към Западните и Източните Балкани, към влашките княжества, а според някои изследователи дори целият Атон се захранва от венецианската печатна продукция (Geanokoplos, 1976: 177). Затова не е случайно, че именно тук в периода от 1566 до 1572 г. работи първият български печатар Яков Крайков. В книгите си той оставя различни сведения за себе си, факти и легендарни сведения от българската история.

Какъв графичен опит наследява и развива ранната печатна книга на кирилица и какви културни потребности задоволява?

1. Тя се намира в непрекъснато взаимодействие с ръкописната книжнина, от която черпи графичния инвентар за шрифтовете, текстовете и изображенията. Това е така, защото основната цел е съхранението и възпроизвеждането на книжовната традиция и православната идентичност. Старо и ново се преплитат на територията на ранното кирилско книгоиздаване, за да се осигури културноисторическа приемственост. В този начален етап това е по-важно, отколкото превръщането на книгопечатането във фактор за реформи в правописа и езика. Доказателства откриваме в предисловията и послесловията на книгите, в самите текстове в състава им, от които се извлича информация за широкия исторически контекст на тяхното възникване:

а) Предисловията и послесловията съдържат редица исторически акценти. Те информират, че в основата на издателската дейност стои желанието да се запълни недостигът от богослужебни книги за православната църква, предизвикан от нашествията на османците. Изразите на печатарите са метафорични и натоварени със силна експресия. Говори се за посегателства над църкви и манастири и унищожение на книги от „агарянските чеда“, от „иноплеменните (друговерски) народи“, от „измаилитската желязна палица“ (т.е. пръчка, тояга, жезъл). В духа на епохата и нуждата от „душеспасително четиво“ за укрепване на православната вяра първото и най-богато представеното направление в книгоиздаването са богослужебните книги. Печата се най-необходимият литургичен материал, който може да сплоти християнската общност чрез литургията в църквата. Сред най-разпространените книги са Псалтирът, Октоихът, Служебникът, Часословът, Молитвеникът. В Трансилвания и Влахия, в манастирски ателиета или в двора на влашките воеводи, в сравнение с всички останали центрове на книгопечатането през XVI в. е най-устойчива традицията за издаване на Евангелието и Апостола, особено в централните Търговище (Влашка Мунтения), Алба Юлия, Сибиу и Брашов. Това са тържествени, богато орнаментирани книги, отпечатани под меценатството и с подкрепата на владетелите.

б) Кирилската печатна книга от Венеция притежава някои съществени иновации. На първо място, това е особеното съзнание за мисията на книгата като обединителен фактор в историята православните славяни, и особено на българите и сърбите. Фразата, станала емблема на венецианския кирилски книгопечатен клон, формулира Божидар Вукович – първият голям самостоятелен издател и меценат за редица издания и печатари. В неговия Молитвослов от 1520 г., отпечатан от монаха Пахомий, са казани следните думи: „бях обхванат от желание наша сръбска и българска книга да съставя на типари“, т.е. „да отпечатам“. Тази фраза е не само заявка, че кирилицата трябва да се нареди до латинската и гръцката азбука, на които вече се печата, но че българите и сърбите заслужават да застанат до гърците и западните народности, които вече се възползват от Гутенберговото откритие. Печатната книга е особеното ново призвание на вековната славянска книжовна традиция. Закономерно тези процеси са представени именно в първата и най-продължително съществувала печатница на кирилица на баща и син Вукович, на която сръбският учен Д. Медакович с основание отдава още едно първенство – това на първото истинско *предприятие с търговски характер* (Medakovich, 1958: 42). На второ място, именно в тази печатница се издава последователно и без прекъсване една нова форма на книгата – така наречените *сборници за пътници*. Изданията представляват пробив в стандартизирания библейски и религиозен репертоар, защото са своеобразни религиозни хрестоматии или поучителни антологии, в които са събрани

жития, молитви за всякакви нужди, апокрифи, занимателни естественонаучни текстове и др. Някои молитви и апокрифи са имали функцията на текстови амулети, за да предпазват пътуващия от всякакви зли сили чрез силата на християнската вяра и словото. В библиографиите на първопечатната книжнина тези сборници се наричат още *молитвослови* или *молитвеници* (Karataev, 1833: 52 – 56; Medakovich, 1958: 209 – 211; Izmirlieva, 2009: 453 – 465). Те остават типични само за културната издателска среда на ренесансова Венеция и нямат аналози в други печатни центрове на кирилското книгоиздаване през XVI в. Улеснението за притежателя им се състои не само в грижливо подбраното съдържание от нравоучителни религиозни четива за духовна нужда, но и в малките размери на книжното тяло, за да са удобни по време на път. Днес бихме оприличили тези издания на джобните книги, така наречените *pocket books* на английски или *livres de poche* на френски. По този начин се оправдава една закономерност на популярната ренесансова книга: шрифтът и размерът стават основните външни белези на стремежа да се овладеят нови пазарни ниши, ориентирани към по-широка светска аудитория от ползватели, и да се задоволи масовият потребителски вкус към интересното и занимателно четиво (Richardson, 1999: 125 – 126; Izmirlieva, 2009: 456). Ако трябва да илюстрираме какво тогавашният читател е намирал за занимателно, какъв тип знания е можел да почерпи от печатната книга, ще си послужим с два примера.

– Последният венециански сборник, който се причислява към жанра „книги за пътници“, е и последната известна книга на българина Яков от Камена река, Кюстендилско, Крайков син (Tsibranska-Kostova, 2012). Справедливо тя е известна под името „Различни потреби“, защото съдържа всякакви четива, подбрани за всякакви нужди. Това е една от най-редките печатни книги от зората на славянското книгопечатане на стара кирилица, съдържаща уникални сведения за българския религиозен и книжовен живот, за духовните потребности на православния човек от Балканите под османска власт. Книгата на Яков дава много примери за силното присъствие на народно-религиозната фолклорна традиция от Източните Балкани (Атон, Северна Гърция, Македония или Югозападна България), която печатарят асоциира с родния си край. Така според Месецослова, т.е. религиозния календар по дни от месеца, в Яковия сборник св. Варвара (04.12) е от Неврокоп; св. св. Козма и Дамян (01.07) са от Мелник; отбелязва се народният фолклорно-религиозен празник Видов ден на 15 юни, а св. Константин-Кирил Философ е наречен „учител български“. В същото време на този факт може да се гледа и като на добре обмислен търговски подход, така че книгите да събудят интереса на православния потребител от Балканите, към когото те са ориентирани. В същата Якова книга са поместени общо 13 апокрифа, които се печатат за пръв път. От друга страна, в три от общо четирите доказано издадени от Яков Крайков книги печатарят

заявява, че е от град София, и така един от най-богатите балкански градове през XVI век в Османската империя се оказва на географската карта на книгопечатането в далечна Венеция. За илюстрация ще приведем печатното послесловие в сборника „Различни потреби“ от 1572 г. в нормализиран съвременен превод:

„В името на Отца и сина и Светия Дух, о Господи, във веки веков, амин. С повелята и промисъла Божии написах тази малка книжка, в която положих различни потреби, да бъдат угодни на всеки човек по всяко време според нуждите му. И заради това моля всички вас, падайки на колене и молейки се с цялата си душа, ако нещо съм сгрешил с ръка или език, вие простете. Аз, Яков, бях родом от мястото, наречено София; написах това в годината от Адама 7080 (1572), Венеция“.

– Вторият пример са молитвословите на Вуковичите, излизали последователно през 1520, 1527, 1536, 1547, 1560 г. В тях се поместват серии от кратки текстове с естественонаучни сведения за ориентиране във времето. Такива са: „За месеците колко дни има всеки“; изчисления, че годината обхваща 12 месеца, 52 недели (стара дума за седмица) и 365 или 366 дни, ако годината има висекто (от лат. *bisextus* ‘високосен’). Поместен е и кратък зодиак, представен тук в оригинал поради лекотата, с която могат да се разпознаят съвременните значения на думите:

А се имена зодѣамъ по имени месеца: Ѡвнѣ. Юнѣ. Близньѣ. Ракѣ. Львѣ. Дѣваа. Ърьмѣ. Скорпиѣ. Стрѣльѣ. Козирогѣ. Водолеи. Рыба.

в) Друга запазена издателска марка на венецианските печатници е Житието на св. Петка от Патриарх Евтимий. То е отпечатано за пръв път през 1520 г. във втората част на издавания първоначално в две самостоятелни части Молитвослов на Божидар Вукович. От 1527 г. насетне започва плодотворната традиция на обединения сборник, преиздаван в кратки интервали от време, и във всяка от препечатките Житието на св. Петка продължава да се издава заедно с Житието на св. Георги Победоносец (Кападокийски). Поради това се приема, че творбата на Патриарх Евтимий е *първото българско печатно произведение и първото оригинално славянско съчинение, отпечатано с кирилица* (Киселков, 1957; Райков, 1967: 247). То е едно от най-популярните четива в репертоара на кирилските печатници от XVI в., защото мощта на светицата е огромна, а самата творба на последния български патриарх от Второто българско царство е една от най-поетичните и с общобалканско звучене творби на Българското средновековие.

г) Терминологията на ранното книгоиздаване също е интересен феномен. Използват се чуждици от латински и гръцки, като „форми“ и „типари“. В Часослова от 1566 г. Яков Крайков предпочита израза „стари калъпи“, за да обозначи шрифтовите матрици. В другите две книги на печатаря – Псалтира от 1569 и Молитвеника от 1570, срещаме лексемата *белег* в значение

‘издателски герб, знак’. В нито едно издание печатната форма за създаване и разпространение на книжнината не се характеризира с думи от семантичния кръг „нов, новост“. Нещо повече, съзнанието за приемственост с традициите на ръкописното наследство е толкова силно, че издателите дори не отбелязват изрично кирилицата като водеща графична система. За книги, „щампани циркулическими слови“, за пръв път говори словенският печатар Примуж Трубар, който публикува славянски книги на глаголица в Тюбинген през третата четвърт на XVI в.

2. Нека сега се спрем на някои, условно казано, нестандартни функции на кирилицата в първите издания. Само в някои от тях през XVI в. кирилицата се появява изписана под формата на азбука с такъв набор от графични знаци, каквито са използвани в самата книга. В историята на славянската печатна книга от същия век има редица примери за отпечатване на буквари, доколкото книгата е средство за образование. На практика, последната славянска книга във Венеция през същия век е сръбският буквар от 1597 г. от печатницата на Джовани Антонио Рампацето. В разглеждания случай обаче става въпрос за вмъкване на кирилицата като абecedар. Този факт, колкото утилитарен, толкова символичен, има историческа стойност, тъй като документира етапа на нейното графично развитие. За пример ще си послужим с два типа подобни прояви от различни центрове на ранното книгоиздаване от XVI в. Първата е появата на кирилицата във вид на азбука в Молитвослова на Божидар Вукович от 1527 г. По-късно тя отпада от последвалите препечатки на сина му Винченцо. Според това издание кирилицата съдържа 38 знака в следния ред (цитирано по екземпляр Рц. 527.1 в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“):

а. б. в. г. д.
е. ж. з. џ. и.
и. к. л. м. н.
о. п. р. с. т. з. ф.
х. ѿ. ѿ. ѿ. ѿ. ц. ч.
ш. щ. ѿ. ѿ. ѿ. ѿ. ѿ.

Вижда се, че графичният набор не познава знаците за носовки; изключва големия ер, макар че във венецианските издания той често е на етимологичното си място; запазва се употребата на някои гръцки графеми и вариантите на буквите „у“ и „и“; не се поместват никакви надредни знаци, въпреки че ранната печатна кирилица е снабдена с много и различни по функции ударения и придихания. Те имат важна идентифицираща роля и различават отделните издания. В този си вид абecedарът отразява налагането на безюзовия ресавски правопис като обединителен графичен вариант на кирилицата, разпространен из целия български Запад през този период. Една от причините за самостоятелното присъствие на кирилската

азбука е фактът, че Божидар Вукович публикува литургически текстове на гръцки език, но ги печата с кирилица, и за прочитането и използването им е било необходимо да се даде азбучният алгоритъм. В същото време, кирилицата маркира духовна идентичност. Не бива да се забравя, че в този период общата религиозна принадлежност към православието позволява представители на различни етноси да споделят една и съща църква. Такива примери не са единични. Немският пътешественик Стефан Герлах в своите описания от 1578 г. на град София и водещата църква „Св. Марина“ споделя, че към църквата е имало българско училище, а българи и гърци са имали общо богослужение. Ако се върнем във Венеция, трябва да се изтъкне, че голямата гръцка общност в града на дожите е била организирана в религиозно-просветната организация, наречена „гръцко братство на св. Никола“. То се е помещавало в центъра на Венеция, в Гръцкия квартал (Nemirovskiy, 2001: 102 – 107). От 1539 г. гърците притежават своя собствена църква – „Св. Георги“, разположена във венецианския район Кастело и превърнала се в главен храм за православната диаспора от постоянно живеещи и пътуващи до Венеция. Към нея е било прикрепено и училището на името на св. Никола. Гръцкото книгопечатане бележи своя възход още от 1484 г. преди всичко благодарение на посредничеството на остров Крит, който през XV и XVI в. е под властта на венецианците. Първите гръцки печатари са емигранти от острова. Ето защо постоянният обмен и тесните връзки между славянските и гръцките печатари са били реалност. Впрочем в този процес отново се включва българският издател Яков Крайков, който в сборника си „Различни потреби“ помества един гръцки литургически текст, отпечатан с кирилица.

По сходен начин стои въпросът с употребата на кирилицата като абecedар във влашките княжества, където се използва в чужда говорна среда и отново предава чужд, неславянски език. Така например известният печатар дяк Кореси печата както на славянски, така и на румънски език, но отново с кирилица. В края на своето печатно Четвероевангелие от 1560 – 1561 г. той представя кирилската азбука със запазени носовки, която и потребители, и печатари е трябвало да познават, за да могат да четат Светото писание на родния си език. Отново се подкрепя забележителният културен факт, че за период от няколко века кирилицата и книжовният български език от епохата на Средновековието придобиват официален статут във Влахия и Молдова. Контактната зона от двете страни на Дунава превръща кирилицата в културна стема и знак за принадлежност към православието.

Значението на подобни исторически факти днес далеч не е в самото знание като такова или в повишаването на общата култура. Те имат възпитателен характер в осъзнаването на *връзката между азбуката и духовната идентичност* във време, в което се наблюдава спад на грамотност-

та и дори понижаване на нейния ценностен статус за отделната личност. Това, разбира се, е една негативна тенденция, обречена да бъде неутрализирана от обратната – осъзнаването на правописно-езиковата грамотност на индивида като същностна черта от интегритета на личността. В този възпитателен процес може и трябва да се повишат достъпността и приложимостта на историческото знание за езика чрез съвременни интерактивни средства. Голяма роля играят дигитализацията и интернет разпространението на важни писмени паметници от българската книжовна традиция през вековете, които отдавна са фокус на внимание на редица европейски проекти („Паметта на света“ към ЮНЕСКО, програмата „Ембарк“ за ръкописното наследство на България, Сърбия и Чехия и др.). Други форми са научнопопулярните текстове, които превръщат част от академичното знание в общодостъпен научноприложен продукт. Факт е, че съвременната информационна среда е променена за всеки член на обществото – от професора до ученика, а това задължава да се търсят нови оперативни средства за създаване на отношение към духовните ценности. Понякога и отделният факт може да носи послание. Неотдавна в ежегодната олимпиада за седмокласници по БЕЛ така наречените два източника на информация бяха посветени на книгата и термините на съвременното книгоиздаване и книгоразпространение – от книжарница и печатница до библиофили и е-книга. Авторите на теста трябва да бъдат поздравени за сполучливата идея. По един непринуден начин текстовете в теста информират и възпитават.

Ранната печатна кирилица е повод да се говори и напомня за изданията на първия български печатар Яков Крайков. От съвременна гледна точка неговите книги отговарят на приоритетите за съхраняването на културното разнообразие в епохата на глобализация, съхранявайки спомена за личността, осъществила ранен модел на „европейска интеграция“ във и чрез книгата. Те са мост между българската средновековна култура и Европа в началото на Ренесанса, популяризират българския влог в европейското книгоиздаване от XVI век пред широка международна научна, преподавателска и учаща се аудитория, както и пред всички, които се интересуват от българската културна история през вековете.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Zhuravlev, V.K. (1982). *Vneshniye i vnutrenniye faktory yazykovoy evolyutsii*. Moskva [Журавлев, В. К. (1982). *Внешние и внутренние факторы языковой эволюции*. Москва].
- Lyublinskiy, V. S. (1959). *Na zare knigopечатaniya*. Leningrad [Люблинский, В. С. (1959). *На заре книгопечатания*. Ленинград].

- Izmirlieva, V. (2009). Knigopечатane i magiya na praga na moderna Evropa (Tipografskiyat amulet mezhdu Apeninite i Balkana). *Starobalgarska literatura*, 41 – 42, s. 453 – 465 [Измирлиева, В. (2009). Книгопечатане и магия на прага на модерна Европа (Типографският амулет между Апенините и Балкана). *Старобългарска литература*, 41 – 42, с. 453 – 465].
- Karatayev, I. I. (1833). *Opisaniye slavyano-russkikh knig, napechatannykh kirillovskimi bukvami*. T. I, s 1491 po 1652. Sankt-Peterburg [Каратаев, И. И. (1833). *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*. Т. I, с 1491 по 1652. Санкт-Петербург].
- Kiselkov, V. (1957). Parvoto pechatno sachinenie ot balgarski avtor. *Ezik i literatura*, 6, s. 464 – 465 [Киселков, В. (1957). Първото печатно съчинение от български автор. *Език и литература*, 6, с. 464 – 465].
- Lyublinskiy, V. S. (1968). Rannaya kniga kak stupen' v razvitii informatsii. V: *Pyat'sot let posle Gutenberga*. Moskva, s. 149 –162 [Люблинский, В. С. (1968). Ранная книга как ступень в развитии информации. В: *Пятьсот лет после Гутенберга*. Москва, с. 149 – 162].
- Medakovih, D. (1958). *Grafika srpskih štamparih knjiga XV – XVII veka*. Beograd [Медаковић, Д. (1958). *Графика српских штампаних књига XV – XVII века*. Београд].
- Raykov, B. (1967). Opis na slavyanskite staropечатni knigi ot XV i XVI v. v Narodnata biblioteka “Kiril i Metodiy” – Sofia. V: *Izvestiya na Narodnata biblioteka*, t. 7 (XIII), s. 225 –254 [Райков, Б. (1967). Опис на славянските старопечатни книги от XV и XVI в. в Народната библиотека „Кирил и Методий“ – София. В: *Известия на Народната библиотека*, т. 7 (XIII), с. 225 – 254].
- Tsibranska-Kostova, M. (2012). *Yakov Kraykov i negoviyat sbornik “Razlichni potrebi” mezhdu Venetsiya i Balkanite prez XVI vek*. Sofia [Цибранска-Костова, М. (2012). *Яков Крайков и неговият сборник „Различни потреби“ между Венеция и Балканите през XVI век*. София].
- Geanakoplos, D. J. (1976). *Interaction of the „Sibling“ Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330 – 1600)*. Yale University.
- Nemirovskij, E. (2001). *Gesamtkatalog der frühdrucke in Kyrillischer schrift*. Bibliotheca Bibliographica Aureliana. CLXX. Band 4. Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig. Die erste Druckerei von Božizdar Vuković in Venedig. Baden-Baden.
- Richardson, B. (1999). *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*. Cambridge.

THE EARLY PRINTED CYRILLIC: GRAPHIC EXPERIENCE AND CULTURAL FUNCTIONS

Abstract. The article is dedicated to one aspect of the long-lasting life of the Cyrillic alphabet, namely the use of Cyrillic script as base for the Slavonic book publishing in its initial period from the end of the 15th – the 16th centuries. The main goal is to illustrate some peculiarities in the grapheme inventory, and to point out the cultural-historical functions of the early printed Cyrillic, the major of which was the preservation and the reproduction of the religious and spiritual identity. Supplementary, but not less important functions were the creation of cultural communities, the integration of the Bulgarian written legacy in Europe, its cognitive, moral, entertaining function, and others. The statement is subjected to the pursuit of shaping historically the relation between alphabet and identity, which should be realized as value, especially in the year of the Bulgarian presidency of the European Union, and the Cyrillic as one of its symbols.

✉ **Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, DSc.**
Institute for Bulgarian Language “Prof. L. Andreychin”
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod, bl. 17
Sofia, Bulgaria
E-mail: m.tsibranska@gmail.com